

Børns sociale og kulturelle betydninger: Et barnløst perspektiv på børn

Tine Tjørnhøj-Thomsen

Denne artikel belyser børns kulturelle og sociale betydninger gennem en barnløs optik. Den beror ikke på direkte udforskning af børns sociale liv, af børn som aktører, af børns forestillingsverdener eller barndomme, som er den nye børneantropologiske primære forskningsområde. Artiklens empiriske genstandsfelt er de mennesker, der ønsker sig børn, men ikke kan få dem ved egen hjælp, og som almindeligvis betegnes *ufrivilligt barnløse*.

Artiklen er baseret på flere års forskning i barnløshed, slægtskab og forplantningsteknologi i Danmark (Tjørnhøj-Thomsen 1999a, b, 2002a, b).¹ De mænd og kvinder, der bidrog til min undersøgelse, havde taget for givet, at de skulle have og kunne få børn, når de ønskede det og var ”klar til det”. Da barnet ikke kom som forventet, og efter at præventionen var lagt på hylden, følte mange sig ”snydt”. Ikke kun af forventningerne til kroppens naturlige frugtbarhed, men også af den udbredte idé, at reproduktion og børn er og bør være resultat af individuelle valg og ansvarlig planlægning (Wirtberg 1992, Lundin 1996). Infertiliteten forkludrer først og fremmest den *timing* og livsoplængning, der er integreret i beslutningen om børn, og den truer forestillinger og forventninger om et familieliv og fællesskab med børn. Usikkerhed om, hvorvidt man nogensinde bliver forældre, familie eller bedsteforældre,

---

¹ Denne forskning rummer blandt andet et antropologisk feltarbejde i Danmark, hvor jeg i en to-årig periode fulgte tre lokale grupper i Landsforeningen for Ufrivilligt Barnløse i Danmark, udførte deltagerobservation på fertilitetsklinikker og gennemførte interviews med barnløse mænd og kvinder.

skaber usikkerhed om fremtiden og eftertiden. Den ”biografiske diskontinuitet” (Williams 2000), som infertiliteten bevirker, rejser således også essentielle identitetsspørgsmål: ”Hvad eller hvem skal jeg så være”, lyder det ofte (Tjørnhøj-Thomsen 1999a).

Men den bringer også de barnløse ind i et særligt erfarings- og refleksionsrum, hvor de sociale og kulturelle værdier forbundet med tilblivelse, reproduktion, slægtskab og børn, der almindeligvis tages for givet, anfægtes og udfordres og derfor må tages op til revision og omformuleres. De barnløse mænd og kvinder konfronteres med nye og uvante erfaringer, overvejelser og valg. De må for eksempel overveje, om de skal have børn (sammen), om de skal satse på ”egne” børn, og dermed indlade sig på intensiv fertilitetsbehandling, eller om de skal bruge donor eller adoptere. Indsigten i de barnløses særlige situation danner en specifik optik på, hvordan børn indgår i forestillinger om slægtskab, fællesskab og forbundethed i moderne vestlige samfund og dermed også indsigt i børns sociale og kulturelle betydninger.

Slægtskab, tilblivelse og forbundethed

Mit teoretiske udgangspunkt er, at såvel barnløshedens individuelle og sociale implikationer, som børns betydninger, må forstås i forhold til kulturelt og historisk betingede forestillinger om slægtskab,² tilblivelse og forbundethed (Tjørnhøj-Thomsen 1999a, b).³ Artiklen viser, at børns kulturelle og sociale betydninger er nøje relateret til, hvordan mennesker definerer, praktiserer og føler forbundethed (Carsten 2000). Som det vil fremgå, skaber børn ikke kun moderskab, faderskab, forældreskab og familie, de genererer også på forskellig vis forbindelser og forbundethed til mere omfattende sociale fællesskaber. Men lad mig først redegøre for, hvad slægtskabs-begrebet rummer.

Den britiske antropolog Marilyn Strathern karakteriserer euro-amerikansk slægtskab som en ”konkret relationel verden”, hvor slægtninge omgås med specifikke forventninger til netop slægtninges omgang med hinanden (1993b:133). Disse forventningers moralske indhold bliver

---

² Slægtskab er en generel betegnelse for de forestillinger og praksisser, der knytter sig til moderskab, faderskab, forældreskab, ægteskab og familie, genealogi og generation.

³ Jeg trækker især på moderne antropologiske studier af slægtskab særligt i Vesteuropa og USA. Blandt disse kan nævnes Marilyn Strathern (1993a, b), Bob Simpson (1994), Jeanette Edwards (1993), Sarah Franklin (1997), Kath Weston (1991) og Janet Carsten (2000, 2001).

særligt tydelige, når de ikke indfries. For mange af de barnløse i min undersøgelse satte parrets ufrivillige barnløshed forholdet til nære slægtninge – især forældrene – på en hård prøve. En barnløs kvinde fortalte, at hun følte barnløsheden som et nederlag, og hun havde syntes, at familien om nogen burde bakke op i denne situation. Hun var derfor fortvivlet af skuffelse over, at hun end ikke kunne snakke med sin egen mor, der slet ikke ville lytte til hendes problemer: ”For det havde jeg behov for. Og dér, hvor man så kan gå hen uanset hvad, det er dine forældre. For du ved, at dine forældre elsker dig uanset hvad. Lige meget hvad du laver kan du altid gå til dem (...) og jeg blev simpelthen så skuffet så mange gange.”⁴ Slægtskab er således et begreb for samvær, forbundethed og fællesskab af en *særegen* beskaffenhed og tidslighed.

Det særlige ved slægtskabsrelationer – i forhold til andre sociale relationer eller fællesskabsformer – er, understreger Strathern, forestillingen om disse relationers tilblivelse i den biologiske og heteroseksuelle forplantningsproces. Det er viden om og involvering i denne proces, der tilfører slægtskabsrelationerne symbolsk betydning som varige, ubrydelige og som bærere af særlige følelser. Det er således den kulturelle betydning, der tillægges genetisk forbundethed, der kan få en infertil mand til at tvivle på, om han kan knytte sig til et barn, undfanget med donor sæd: ”For så er barnet ikke en del af mig. Simpelthen”, som en mand sagde og tilføjede, at ”det vil have katastrofale følger, hvis jeg pludselig fandt ud af, at jeg ikke kunne elske det barn, som vi havde fået” (Tjørnhøj-Thomsen 1999b:85).

Et iøjnefaldende tema i de barnløses beretninger er følelsen af ikke at være ”rigtig” kvinde, mand eller familie. At blive ”rigtig” er nøje forbundet med at være i stand til at få *egne, genetiske* børn. Ét aspekt af børns kulturelle og sociale betydninger er således den autenticitet, de udstyrer deres forældre med.⁵ Når det for de fleste – i første omgang i hvert fald – er vigtigt at få *egent* barn beror det også på et ønske om at reproducere personlig identitet og at genskabe sig selv – og partneren – i

---

⁴ Når de barnløse selv taler om familie siger de for eksempel: ”Familien, det er ligesom den tætte vennekreds, men vennekredsen er midlertidig, familien er noget, man har hver eneste dag, det er ikke lige noget, man vælger, når man har tid til det”. ”Familien er der, hvor man skal have lov at være sig selv.” ”Jeg kan kun sige, at det er som en kold dag, hvor man kommer ind i en varm stue, hvor der sidder nogle mennesker. Det er familie” (Tjørnhøj-Thomsen 1999a:110-12).

⁵ *Egent* barn associerer også til en ejendomsret (en ubrydelig) ejendoms- eller råderet over barnet.

sine børn. Dette behov eksponeres for eksempel i betydningen af at *ligne*.⁶ Det er et velkendt fænomen, som også omtales af de barnløse, at familiemedlemmer ofte ivrigt diskuterer, hvem i familien børnene *ligner*. Diskussionerne handler om at forbinde specifikke personers unikke træk (døde som levende) til specifikke andre personer (i familien) og til familiehistorier eller myter, og dermed bekræfte en særlig forbundethed og fællesskab i tid. At være del af dette fællesskab er også samtidig at blive tildelt identitet delvist konstrueret som kendt genetisk oprindelse. Når det drejer sig om at få børn, er der, som det vil fremgå, andet og mere på spil end den biologiske forplantning. I alle samfund findes normer for, hvornår og under hvilke vilkår børn sættes i verden. Der knytter sig således også kulturspecifikke forestillinger om reproduktionens eller tilblivelsens rette kontekst, som jeg senere skal vise.

Det er dog langt fra i alle samfund, at den biologiske, heteroseksuelle forplantning og den genetiske forbundethed er det primære grundprincip for, hvem der defineres som slægtninge. Det bliver særlig tydeligt i et tværkulturelt perspektiv. Den britiske antropolog Janet Carsten skriver, at blandt Malay-folket er det at spise af samme mad i et fælles hus det, der over tid gør specifikke personer til slægtninge, fordi de ved at spise af den samme mad får fælles blod (Carsten 2001:46).

Børns sociale og kulturelle betydninger varierer også inden for en fælles kulturel og social referenceramme, for børn er ikke en homogen og udifferentieret gruppe. En væsentlig forskels- og ulighedsmarkør er *køn*. Blandt nogle befolkningsgrupper i for eksempel Korea, Egypten og Indien er det afgørende, at kvinden føder sønner, da kun en søn kan udføre forfædterritualerne og sikre familiens kontinuitet og videreførelse (Greil 1991, Riessman 2000). Føder kvinden ikke en søn betragtes hun strukturelt set som barnløs, og det kan få konsekvenser for hendes ægteskab, status og indflydelsesmuligheder i familien og økonomiske sikkerhed (Inhorn 1996:133, Riessman 2000:131). For de barnløse i Danmark er ønskebarnets køn ikke afgørende, og generelt er barnets køn uden betydning for kvindens sociale status eller sikkerhed eller for familiens videreførelse. Men som i andre samfund er der også i det danske knyttet forskellige forventninger til det at have drenge og piger, og altså til den forbundethed det at have sønner og døtre implicerer for de respektive forældre. Køn er også på spil i forskellige forventninger til, hvad

---

⁶ Ved brug af donor søger klinikpersonalet for eksempel at matche donorens hårfarve, øjenfarve og højde med den mand, der skal fædre barnet.

moderskab og faderskab rummer. Kønsaspektet er således en integreret del af slægtskab og den måde, hvorpå mennesker føler og praktiserer forbundethed på og dermed også af børns sociale og kulturelle betydninger. Et andet aspekt er generation. Begge aspekter skal jeg uddybe senere.

Børns betydninger og forestillinger og praksisser i forbindelse med slægtskab har også ændret sig *historisk*. Den danske kvindehistoriker Bente Rosenbeck kobler i et 100 års tilbageblik (1880-1980) ændringer i synet på børn og i forståelser af moderskab og familie sammen med økonomiske, politiske og ideologiske forandringsprocesser. Da børn blev marginaliseret i forhold til produktionen, blev barndommen en særlig subkultur, og et nyt syn på børn udviklede sig i takt med ændringer af familiemedlemmernes roller og deres indbyrdes relationer (Rosenbeck 1987:191). Børn blev det, der bandt kernefamilien sammen, og hjemmet blev den både fysiske og symbolske indramning af familien og den "rette" socialisering af børnene. Rosenbeck peger på, at der historisk kan spores en "intimisering" af relationerne familiemedlemmerne indbyrdes (og især af forholdet mellem mor og barn) idet familielivet i højere og højere grad skulle tilfredsstille emotionelle behov. Denne intimisering foregik samtidig med, hvad Rosenbeck betegner som en "individualisering"⁷ og "naturalisering"⁸ af moderskabet.

Manden blev i samme periode marginaliseret i forhold til sin rolle i barnets tilblivelse og opfostring og sin rolle i hjemmet. Denne marginalisering synes imidlertid at være svundet ind inden for de seneste 30 år, hvor tendensen er, at fædre i højere og højere grad tager del i graviditeten, i "moderskabet" og i omsorgen for de mindre børn (jf. Gillis 1996). En anden tendens er, at danske kvinder siden 1970'erne har udvist en stadig større uddannelses- og erhvervsaktivitet og derfor også i stigende grad har udskudt tidspunktet for deres første barn (Knudsen & Wielandt 1996). Historien sætter sig markante spor i de ufrivilligt barnløse mænds og kvinders livsvilkår og erfaringer, og kommer, som jeg vil vise, til

---

⁷ *Individualisering* er en betegnelse for, at de omsorgsfunktioner, som moderskabet omfatter, blev eksklusivt allokert til den enkelte kvinde, den biologiske mor. Indtil lidt ind i det 20. århundrede var det almindeligt, at børn blev opfostret af andre end deres biologiske forældre. Men det ændrede sig siden, og tendensen blev efterhånden, at det alene var mødre, der "mødrede" (Rosenbeck 1987:186, se også Gillis 1996).

⁸ *Naturalisering* af moderskabet peger på fremkomsten af ideer om moderskabet som naturligt for kvinder, som instinkt, kald og evne. Moderen blev den person, der, fordi hun føder barnet, også forestilles "naturligt" at nære både kærlighed for det og evne til at yde det omsorg (Rosenbeck 1987:186-88).

udtryk i deres længsler efter børn og familie. Men den familie, der i første omgang er genstand for længslen, er den biologisk funderede kernefamilie, som historisk set er et nyt fænomen.

I det der følger, skal jeg forsøge mere specifikt at belyse og begrebsliggøre forskellige og forbundne aspekter af børns sociale og kulturelle betydninger fra et barnløst perspektiv.

Klar til børn

En kvinde fortalte mig en dag, hvordan hun og hendes mand havde besluttet sig til at blive gift, før de skulle have børn. Med en god portion selvironi fortæller hun: ”... dér på bryllupsrejsen havde jeg regnet ud, at jeg havde ægløsning, og jeg var dybt chokeret over, at jeg ikke blev gravid. Nu var vi jo klar”. Hun havde også tænkt, at det var bedst med en fast tilknytning til arbejdsmarkedet *før* hun fik børn og endelig lykkedes det hende at få et arbejde: ”... og da jeg så havde været der længe nok, så var vi også klar, hvad det angik. For nu havde jeg jo tre måneders opsigelse. Nu var jeg klar.”

Ideen om at blive ”klar til børn” afspejler blandt andet den udbredte forestilling, at børn nu bør være ønskebørn, og at det er de potentielle forældre, der planlægger og bestemmer, hvornår, og under hvilke vilkår de skal have børn. Og lige netop dér, bliver de ufrivilligt barnløse for alvor snydt, som jeg nævnte indledningsvist, og som citatet ovenfor illustrerer. Det bliver klart, at den ellers så ansvarlige timing ikke fungerede, og mange barnløse lægger en ofte sarkastisk distance til de mange penge, de brugte på prævention og til, hvad de førhen mente skulle være i orden og overstået, før de var ”klar til børn”. Det er disse selvironiske og vemodige retrospektiver, der er udgangspunktet i dette afsnit. At blive ”klar” til børn afspejler forskellige socialt og kulturelt betingede og omstridte forestillinger om reproduktionens rette kontekst og vilkår og det ”gode forældreskab” og fungerer dermed også som et perspektiv på børns sociale og kulturelle betydninger. De barnløse i min undersøgelse havde både forberedt og forventet, at det at få børn ville fordre en omlægning af deres liv, der sigtede mod *social, økonomisk og residensiel stabilitet*, som er aspekter, jeg skal uddybe nedenfor.

Det var en udbredt forestilling, at ungdom, som er et særligt livsafsnit, og reproduktion er en problematisk kombination. Ungdom associerer med at være ”vild” ”uafhængig” ”egoistisk” og ”spontan” og derfor uforeneligt

med børn. Som en af mændene i min undersøgelse sagde: ”Jeg har levet et liv, hvor det var godt, at jeg ikke havde børn: Fuld fart på og skideskægt⁹”. Eller som en kvinde kunne berette: ”I de forhold, jeg havde haft, indtil jeg var 30, havde jeg aldrig haft noget ønske om at få børn. Jeg syntes, jeg var for ung, eller at det var for ustabil”. (Det bør dog også anføres, at når de barnløse søgte at se de positive sider ved ikke at have børn, var det også frihed og en uforbindende livsførelse, der blev nævnt.) Flere tænkte, at de ikke ville have børn for tidligt, fordi de ”ikke ville miste deres ungdom”. Men nu, hvor det gik op for dem, at det ville blive svært at få børn, var de bekymrede over, om de ville blive ”for gamle” til at varetage forældreskabets krav.¹⁰

En anden udbredt forestilling blandt de barnløse var, at det kræver en særlig forbundethed til partneren at få børn sammen. Relationen til partneren bør være baseret på kærlighed, følelsesmæssig intimitet og samhørighed, som er udviklet over tid. Det er ikke nok at være ”kærester”. Flere tilkendegav et ønske om at blive gift, før de fik børn, som en symbolsk markering af denne særlige forbundethed. Det forventes imidlertid også, at det at få et barn sammen vil styrke parrets samhørighed og fælleshed. En af de mænd, der ikke (endnu) havde indfriet denne forventning formulerede det således: ”Ligesom man kan være ensom, kan man også være *tosom*. Der mangler noget, noget at være fælles om, noget vi har sammen”. At få og have børn sammen er således implicit i forestillinger om den konjugale forbundetheds bestandighed¹¹, og et væsentligt aspekt af børns sociale og kulturelle betydninger er at bekræfte og udvide den konjugale forbundethed. (*Konjugal forbundethed* bruger jeg som betegnelse for de særlige følelser, forpligtelser og praksisformer, der kendetegner relationen mellem mand og kvinder i et parforhold eller ægteskab.) Som en kvinde sagde: ”Jeg tror ikke, der er ret mange, der kan

⁹ ”Skideskægt” svarer næsten til udtrykket ”smaddersjovt”, altså at noget er meget morsomt.

¹⁰ At visse vaner eller aktiviteter er uforeneligt med forældreskabets krav kommer også til udtryk i bemærkninger fra omgivelserne om de barnløses måde at leve deres liv på. Disse bemærkninger rammer primært kvinder. En barnløs kvinde fik for eksempel at vide: ”At man kan jo ikke rende rundt med sådanne lange, røde negle, hvis man har børn” (Tjørnhøj-Thomsen 1999a:74).

¹¹ Ideer om en særlig konjugal samhørighed eller forbundethed er, ifølge den amerikanske historiker John Gillis, ret ny. Fra midten af det 19. århundrede blev kærlighed en nødvendig forudsætning for at indgå ægteskab, men det liv mænd og kvinder levede var stadig meget adskilt, og relationer til kønsfæller og venner var ofte mere intime end til ægtefællen (Gillis 1996:149). Nu er voksenidentitet blevet afhængig af at etablere et forhold til en partner af det modsatte køn, og denne relation skal ifølge Gillis rumme flere facetter end nogensinde tidligere. Partnerne skal både være hinandens bedste venner, elskere og forsørgere mv.

forestille sig et liv uden børn. Der er nogle overvejelser, jeg er nødt til at gøre mig, jamen hvad så? Hvad fanden skal jeg så lave med min mand. For i princippet kunne jeg leve et liv selv. Men hvis jeg stadig vil leve sammen med min mand, hvad skal vi så bruge vores liv til?”

I citatet, der indledte dette afsnit, peges også på betydningen af *økonomisk stabilitet* som en væsentlig forudsætning for at sætte børn i verden. De fleste kvinder fortalte, at de havde lagt stor vægt på at få uddannelse og helst også fast tilknytning til arbejdsmarkedet, før de skulle have børn. Samtidig forventede de også, at det kunne blive svært at honorere de konkurrerende krav til lønarbejde og tilknytning til arbejdsmarkedet på den ene side og til det (potentielle) moderskab på den anden. De barnløse kvinder lever således også i spændingsfeltet mellem det *produktive* og det *reproduktive* arbejde (Franklin 1997:125). For dem omfatter det reproduktive arbejde også den tid og de ressourcer, de bruger på fertilitetsbehandlingen. Mange sparer på ferie- og fridage og tager overarbejde for at optjene både timer og kollegial goodwill, så de kan få fri til fertilitetsbehandlingen. Der er imidlertid en tendens til, at især de barnløse kvinder – fordi de har erkendt, at det bliver svært at få børn og bruger så mange fysiske og psykiske ressourcer på at få dem – i forventningerne til eget moderskab begynder at nedtone betydningen af det produktive arbejde i forhold til det reproduktive. Hvorfor gennemgå et belastende behandlingsforløb for at få et barn og så aflevere det kl. 7 om morgenen i en børneinstitution og hente det igen kl. 17, som en kvinde ræsonnerede. Når det har været så besværligt at få ønskebarnet, skal der også være *tid* til at være sammen med det. Kvindernes særlige situation giver dem således anledning til en kritisk refleksion af det moderne forældreskabs vilkår – ikke mindst modsætningsforholdet mellem det reproduktive og det produktive arbejdes tid.

Det *residensielle* aspekt handler om at etablere et hjem og skabe særlig plads og rum til børn. Eftersom jeg under mit feltarbejde ofte besøgte de barnløse par hjemme, blev netop huset, rummene, haven, omgivelserne og den nærliggende skole referenceramme for samtalen. Flere par havde erhvervet sig huse i børnevenlige omgivelser med muligheder for at indrette børneværelser. Den næsten ubrydelige konceptuelle, fysiske og symbolske forbindelse mellem ”børn”, ”familie” og ”hjem” kommer tydeligt til udtryk i følgende udtalelse fra denne mand: ”Det var et ønske for os begge to at få et hus med have, med henblik på at få det her hjem med familie” (Tjørnhøj-Thomsen 1999a:65, se også James 1998). Et hjem er således både en fysisk ramme om og et symbolsk udtryk

for familielivet og familiemedlemmernes særlige forbundethed og altså det sted, hvor familien udfolder det særlige intime, tætte og emotionelt betonede samvær og de aktiviteter, der er med til at definere familien. Familien er dog langt fra en homogen størrelse. Mænd, kvinder og børn er på forskellig vis involveret i at skabe såvel familie som hjem. Enkelte mænd talte for eksempel om længslen efter at ”komme hjem til børn” (efter endt arbejdsdag), og deres udsagn genspejler en historisk betinget arbejdsdeling mellem kønnene, hvor manden som hovedforsøger arbejdede *uden for* hjemmet, der primært var børnenes og kvindens domæne (jf. Rosenbeck 1987).

Mange taler i den forbindelse også om at skabe og indrette særlige rum til børn, og de barnløse længes efter at blive forbrugere på det marked, der handler med børneudstyr og børneting. I sådanne længsler fortættes ideen om barndommen som en særlig og anderledes livsfase, der gør krav på egne rum, særlige indretninger, legeting, tøj og artefakter (Ariés 1962, Rosenbeck 1987, Zelizer 1985). Kommersialiseringen af børneområdet har formodentlig forstærket denne tendens. Sat på spidsen manifesterer børns sociale og kulturelle betydninger sig også i, at de udover selv at være (potentielle) forbrugere, er centrale for udviklingen af forbrugerfællesskaber bestående af blandt andre forældre og bedsteforældre.

Børn, familier og fællesskaber

Et manifest tema i de barnløses fortællinger er følelsen af at være udelukket fra forskellige fællesskaber, som det at kunne få eller have børn giver adgang til. Et sådant fællesskab er det særlige samvær og fællesskab, familielivet rummer (Tjørnhøj-Thomsen 1999a:80-81). ”Jeg er nået dertil, hvor det er lige meget om jeg får mit eget barn, jeg vil bare godt være en familie”, sagde en mand en aften til mig. Efter at adskillige inseminationsforsøg med hans egen sæd var mislykket, var han begyndt at indstille sig på at bruge donor. Han søgte at omskrive forventningerne til sit fader- og forældreskab ved at nedtone betydningen af at få sit ”eget” barn og i stedet lægge vægt på familielivets særlige socialitet, som afhænger af børn, men ikke nødvendigvis *egne* børn.

Det familieliv, de barnløse savner, skildres som glædesfyldte, tætte og eksklusive samværssituationer rækkende fra intimt samvær i hjemmet, lørdagsslik og hverdagsliv til fiske- og skovture og tumlen i sneen. I de barnløses forestillinger om fremtidigt familieliv beskrives behovet for at

være "centrum" i et barns liv, at være "elsket" og at give og modtage kærlighed. Mange fortæller, at tv-reklamernes flittige brug af familie-scenarier og børn fremmaner sorg og irritation: "Det er utroligt, så mange børn, der er i reklamer". Eller: "Der er jo ingen reklamer for barbermaskiner, hvor der ikke er en mand med et barn". Men reklamernes familieidyler resonerer ikke desto mindre med de barnløses egne billeder af og håb om det kommende familieliv. Stort set alle de barnløse mænd og kvinder jeg har interviewet, ønskede sig flere end et barn, og i forestillingen om den rigtige familie indgår flere børn og dermed også etablering af søskendeskab (Tjørnhøj-Thomsen 1999a:81).

Ligesom de barnløse føler sig frataget muligheden for at udfolde det familieliv, som især kernefamilien indrammer, føler de sig også udelukket fra andre sociale fællesskaber, som transcenderer familiens "hemmelige, hellige univers" (Bourdieu 1996:20). Nogle af de, der efter år med barnløshed og fertilitetsbehandling endelig fik børn, taler om, at de fik "udvidet deres verden" og blev "del af samfundet" og "historien". I de følgende afsnit vil jeg først diskutere nogle af de måder, hvorpå børn gør deres forældre til *del af samfundet*. Nøgleordet her er *fællesskab*. Dernæst ser jeg på, hvordan børn gør deres forældre til *del af historien*, og her fokuseres på *forbundethed i tid*.

At få udvidet sin verden og blive del af samfundet er at blive del af de fællesskaber, som det at kunne få og have børn giver adgang til. Det vedrører de sammenhænge, hvor forældre udveksler reproduktive erfaringer, for eksempel graviditets- og fødsels erfaringer eller udveksler anekdoter om børnenes meritter. Det vedrører helt konkret den socialitet, der bygges op omkring de institutioner, som børnene befolker (en stor del af deres liv): Den første skoledag og skolelivet, sportsaktiviteter og forældrebestyrelser. Endelig vedrører det også de forskellige højtider og ritualer, hvor børn er hovedaktører. Jeg tænker her især på begivenheder som jul og fastelavn. Mange barnløse fortæller, at især julen er en tid, hvor deres barnløshed eksponeres socialt. Julen forekommer meningsløs uden børn som deltagere. Det gælder ikke kun familie julen inden for hjemmets fire vægge, det gælder også den omfattende sociale aktivitet, der finder sted *uden for* hjemmet i forbindelse med julen, og som med børn som hovedaktører sammenføjer familier i et større socialt fællesskab. Julen og julens ritualer er således en begivenhed, der bistået af medier og tv-udsendelser som for eksempel "børnenes julekalender", samler familier i et større nationalt fællesskab og markerer dets reproduktion (jf. Löfgren 1996). Børn er centrale aktører i – og adgangsbillet til – mange moderne

ritualer, som giver deltagerne en særlig viden om verden. Selv om de ufrivilligt barnløse selvfølgelig kan være til stede ved disse ritualer, er de forhindret i at deltage fuldt ud.

Køn og fællesskaber

Der knytter sig som nævnt indledningsvist forskellige kønsspecifikke forventninger til at få børn¹². Hos de barnløse kvinder fylder moderskabet udfoldet som graviditet, fødsel og nære omsorgsbetonede relationer til især små børn meget. Børns betydninger for kvinder, kommer markant til udtryk i deres fortællinger om at føle sig *uden for* specifikke kvindesællesskaber. Jeg refererer her til de fællesskaber, som kvinder i forskellige situationer (i vennekredsen eller blandt kolleger) udfolder i forbindelse med udveksling af deres reproduktive erfaringer. Det er primært *snakkesællesskaber*, der har moderskab og børn, som snakkens centrale objekter. De barnløse kvinder oplever, at de ikke bliver hørt eller lyttet til, fordi de ikke besidder de erfaringer og kompetencer, fællesskabet er bygget op omkring. Udelukkelsen fører til identitetsproblemer, utilstrækkelighedsfølelse, følelser af ikke at være "rigtig" kvinde og mangel på anerkendelse. Kvinder, der var jordemødre eller pædagoger, kunne fortælle om situationer, hvor deres faglige vurderinger blev draget i tvivl, fordi de ikke *selv* havde børn. Andre fortalte, at de følte, at de skulle kompensere for deres manglende moderskab ved at blive endnu bedre til og bruge mere tid på deres arbejde.

De barnløse kvinder kan periodevis føle sig irriterede og provokerede af mødet med gravide kvinder og kvinder med små børn i det offentlige rum, som de føler "møver" sig frem på bekostning af andres bevægelsesmulighed. Kvinders fremvisning af deres graviditet og af deres status som småbørnsmor har da også ændret sig radikalt i dette århundrede. Graviditeten skjules ikke mere eller dæmpes i ventekjoler, men eksponeres i det sociale rum (Ewert 1996:10) ligesom også amning og bleskift er flyttet ud i det offentlige rum.

---

¹² De, der har været barnløse længe, stiller ikke særlige krav til barnets køn og udseende. For de barnløse, jeg lærte at kende, var brugen af forplantningsteknologi ikke et spørgsmål om at få et *perfekt* barn. Det drejede sig om at få det barn, der forhåbentligt en dag ville melde sin ankomst. Fostervandsprøver eller tanker om at skulle abortere et handicappet foster var meget vanskelige at overveje og tale om.

De barnløse mænd havde ikke tilsvarende erfaringer, formodentlig fordi mænd ikke har tradition for intens udveksling af reproduktive erfaringer. Meget tyder på, at mændene bedre kan udelukke barnløsheden fra deres sociale liv. Mændenes forestillinger om deres eget faderskab retter sig (i modsætning til kvindernes) primært mod samvær, tumlen og leg med større børn, de længes efter fisketure og at være tilskuer til fodboldturneringer. Men også de barnløse mænd bliver i stigende grad konfronteret med deres egen barnløshed i det offentlige rum, eftersom mænd i tæt, kropsligt samvær med deres børn og i fællesskab med andre fædre er blevet et mere hyppigt fænomen i hverdagslivet og i reklamerne. Nye forventninger til moderne fædre trænger sig også på i de barnløses mænds forventninger til deres eget faderskab. De tager for givet, at de skal involvere sig i de mange forberedelser og ritualer, der er forbundet med graviditet og fødsel samt tage del i omsorgen for det spæde barn. Nogle af de barnløse mænd forestiller sig endda at være bedre rustet hertil, fordi de ”har været så meget igennem” med deres partner i forbindelse med fertilitetsbehandlingen. Enkelte tilkendegiver, at deres faderskab qua dette større engagement i det reproduktive arbejde bliver anderledes end deres egen fars. De forestiller sig for eksempel at skulle udfolde større nærvær og følelser over for deres barn. Hermed markerer de både et historisk betinget generationsskift i faderskabets udformning og en ændring i børns sociale og kulturelle betydninger.

Venner, familie og tid

Et andet socialt fællesskab, der trues af barnløsheden, er fællesskabet med vennerne. Når de barnløses jævnaldrende venner får børn, sker det ofte at kontakten til og relationen til vennerne begrænses. Vennerne får mindre tid til at mødes, og samværet bliver ofte anstrengt på grund af børnene, der nu fylder meget i vennernes liv – og uvægerligt introducerer dem til mange andre forskellige sociale fællesskaber og dermed til nye identiteter og positioner. Mange barnløse giver udtryk for, at de gerne ville have *fulgt med vennerne*, så de havde fået børn samtidig. Her introduceres *tid* som et tema i tanker om og betydninger af børn: ”Man bliver hurtig gammel, når man er barnløs. Alle omkring én får børn, og børnene bliver store og uret tikker”, som en mand udtrykte det. Der er to forskellige konstruktioner af tid på spil i dette udsagn. På den ene side den lineære og irreversible tid, som refererer til kronologisk alder. På den anden side den

tidskonstruktion, der vedrører det at *følges med* vennerne og *samtidigt* og *sammen* gennemløbe specifikke livsstadier, som det at få børn genererer og markerer. Problemet er, at selv om de barnløse bliver ældre, progredierer de ikke til de nye identiteter og statusser, som følger med at få børn. De er som fanget mellem to konstruktioner af tid.

Dette aspekt blev endnu tydeligere, da jeg undersøgte, hvad barnløsheden betød for de barnløse mænds og kvinders relationer til *egne familiemedlemmer*. Især kvinder følte ikke, at deres egne mødre betragtede dem som rigtig "voksne". At blive "voksen" (kvinde) implicerer en strukturel fremrykning til moderskabet og dermed også en nyorientering i forbundetheden mellem generationerne. Nogle kvinder følte, at de pludselig blev overset af deres forældre, hvis en søskende fik børn. Forældreskab og bedsteforældreskab implicerer to former for forbundethed, der kan være vanskelige at kombinere både følelsesmæssigt og i praksis. Et andet par følte, at de havde "sprunget en generation over". Det kom til udtryk, da de til en familiefest blev placeret i samme bordende som deres forældres generation og ikke sammen med deres jævnaldrende med børn. Der er således en diskrepans mellem kronologisk alder og forventet livscyklusstadium, der gør de barnløse vanskelige at placere, ikke kun fysisk omkring festbordet, men også i venskabers og slægtskabers temporale strukturer.

At blive del af historien: Forbundet i tid

Tanker om børn bringer de fleste *tilbage i tiden*, til deres egen barndom, til lykkefyldte stunder og til oplevelser og følelser, de gerne vil gentage, men måske også ændre ved selv at få børn og familie. At få børn fremstår derved som en særlig måde at genopleve, repetere og videreføre, men også forandre eget liv. Det bevirker også en kritisk refleksion af egne forældres måde at være forældre på, som det var tilfældet med de nye fædre, jeg beskrev ovenfor.

Men tanker om børn handler også om *fremtiden*: "Jeg kunne ikke forestille mig at blive gammel, uden der var nogle, som tænkte på mig som en eller anden – altså det må være mærkeligt", sagde en mand til mig. Citatet sammenfatter en mere generel pointe i dette afsnit, nemlig at tanker om børn implicerer tanker om tid: Fortsættelse, kontinuitet, succession, reproduktion, videreførelse, udødelighed, generation og at blive tænkt på er alle begreber, der implicerer børn og handler om *forbundethed i tid*. Tid er

således en grundlæggende *komponent* i konstruktioner af forbundethed og fællesskab, hvori børn – både som børn og som potentielle voksne – indgår. Langt de fleste ufrivilligt barnløse har svært ved at forestille sig en fremtid eller alderdom uden børn og børnebørn. At få børn forestilles at skabe varig, livslang forbindelse, en særlig form for forbundethed, der beror på udveksling af omsorg og støtte mellem generationer. I første omgang fra forældre til børn, men senere i livcyklussen også den anden vej. (Mange betvivler dog også denne forbundetheds reelle permanens ved at henvise til de mange mediebarne historier om ensomme ældre på plejehjem, der aldrig ser skyggen af en slægtning).

En væsentlig *tidsdimension* er knyttet til begrebet *generation*. De barnløse udtrykte ofte sorg over, at de ikke kunne gøre deres forældre til bedsteforældre og bedsteforældrene til oldeforældre og derved forbinde generationer og sikre livsprogression og kontinuitet. (Tjørnhøj-Thomsen 1999a:99). Mange eksempler indikerer, som også antydnet ovenfor, at børns forbundethed til deres bedsteforældre er af en anden karakter end den til deres respektive forældre. Flere af de barnløse talte således med særlig varme om deres forhold til bedsteforældrene (både da de var børn og nu som voksne). Bedsteforældrene repræsenterede en større frihed, tryghed og lydhørhed end forældrene. At have bedsteforældre opfattes som et væsentligt aspekt af et godt barneliv, ligesom det at blive bedsteforældre er et vitalt aspekt af et ældre liv.¹³ Ønsket om kontinuitet mellem generationer kommer også til udtryk i ønsket om at opkalde barnet efter specifikke andre. Som en kvinde udtrykte det: ”Lige siden min mormor og morfar døde – nogle mennesker, som jeg var meget glad for – har jeg ønsket at nå at få et barn, jeg kunne opkalde efter dem”. Men børn vedrører også eftertiden og eftermælet. Nogle tænker på, at der ikke kommer nogle efter dem og forestiller sig, at der vil være tomt i kirken ved deres begravelse og dermed ingen slægtninge til at bære kisten ud. Begravelsen, en begivenhed, der almindeligvis samler en mængde slægtninge, er en bekræftelse af slægtsfællesskabets videreførelse – trods den enkeltes død. Set i dette perspektiv fremstår det tomme kirkerum næsten apokalyptisk.

At få børn og blive familie handler om et fremtidigt liv med børn i meget forskellige aldre. De potentielle forældre afgrænser ikke børnenes sociale og kulturelle betydninger til en særlig periode.

---

¹³ Fraværet af børnebørn kan være mindst ligeså stigmatiserende som fraværet af børn. En ældre kvinde fortalte, hvordan hun følte sig som en ”paria” blandt sine jævnaldrende, fordi hun ikke havde børnebørn, og derved kunne tage del i de fællesskaber, der udspiller sig omkring bedsteforældreskabet.

Nye tilblivelser, slægtskaber og børn

Den tilblivelseshistorie, de fleste tager for givet, bliver radikalt anderledes, når de barnløse vælger at gå i fertilitetsbehandling eller adoptere. Den bliver fragmenteret og skemalagt og involverer nye og flere aktører og beslutningstagere (læger, laboratorieteknikere, biologer, politikere, offentlige myndigheder og etikere). Tilblivelsen flyttes dermed også fra den intime og private sfære til det offentlige rum (se Tjørnhøj-Thomsen 1999a, 2002a). De barnløse får nye erfaringer og skal træffe nye valg. Derfor er det at få børn på andre måder end den almindelige forbundet med en række dilemmaer og ambivalenser. I artiklens sidste afsnit vil jeg med afsæt i de ufrivilligt barnløses overvejelser om brug af sæddonor og adoption vise, hvad disse svære overvejelser rummer, og hvad de fortæller om børns sociale og kulturelle betydninger. Her bliver det tydeligt, at det er forskellige aspekter af slægtskab og forbundethed, der vægtes i forskellige situationer.

Som jeg beskrev tidligere vægrer mange infertile mænd sig mod brug af sæddonor. Den genetiske forbundethed associerer til en varig følelsesmæssig forbundethed, og når den ikke er tilstede opstår der tvivl og usikkerhed om relationen til barnet på længere sigt. Det er tillige næsten umuligt (netop på grund af donorens genetiske bidrag) *ikke* at tænke donoren som en person, og dermed som relateret seksuelt til partneren, som potentiel slægtning for barnet, men også som en uønsket tredjepart i forældreskabet. Nogle mænd frygter, at deres donorbørn engang skal kunne bruge det, at de ikke er deres "rigtige far" imod dem. Derfor er der også mange spekulationer over, hvad man skal fortælle barnet, hvornår og hvilke konsekvenser det vil få for de fremtidige familierelationer og for barnets selvfølelse og identitet. Der lægges ofte vægt på, at barnet ikke må føle sig *anderledes* på trods af dets anderledes tilblivelse, men som vist trænger den anderledes tilblivelse sig uvilkårligt på i tanker om slægtskabsrelationernes beskaffenhed og fremtid.

Nogle par frygter, at brug af sæddonor vil skabe en ubalance både i deres indbyrdes forhold og i deres forhold til barnet. Denne følelse af ubalance er forbundet med ideen om, at forældrene bidrager med lige store genetiske halvdele til barnet, og at denne genetiske forbundethed i sig selv har sociale konsekvenser. Det betyder, at nogle umiddelbart foretrækker adoption, fordi parterne så vil blive *lige* forbundet til barnet, også selv om der ikke er tale om genetisk forbundethed.

For andre har denne ubalance ikke så stor betydning. Nogle foretrækker brug af sæddonor frem for adoption, både fordi kvinden ønsker at opleve graviditet og fødsel, og fordi det giver parret mulighed for tage del i og være fælles om barnets tilblivelse helt fra starten af. Hertil kommer også, at den ”gode” vordende mor forventes at drage eksklusiv omsorg for fosteret ved nøje at kontrollere egen krop og levevis.

Det er en svær og langsommelig proces at komme overens med brug af sæddonor. De barnløse mænd forsøger at nedtone de genetiske aspekter af slægtskab og forbundethed og lægger i stedet vægt på familielivets særlige socialitet og betydningen af at ”præge” barnet gennem nærhed og omsorg. Ved at definere et faderskab, der ikke a priori er baseret på genetisk forbundethed, insisterer de infertile mænd på en anden form for *autenticitet* for sig selv og deres børn. En ny måde at blive ”rigtig” på, om man vil. Men de er oppe mod stærke kulturelle kræfter. For de nye måder at få børn på skaber tilsyneladende behov for at understrege det naturlige og genetiske som kilde til autenticitet. Nye kategoriseringer af børn synes at indfinde sig samtidig med de anderledes tilblivelser. Således kunne jeg en dag læse følgende budskab på en streamer,¹⁴ der var klistret fast på bagruden af en bil: ”Rigtige mænd får Øko-tvillinger”, stod der. Præfikset ”øko” refererer til og betoner den naturlige tilblivelse som den autentiske og tilføjer samtidig en ny og uvant kategori af børn: ”Øko-børn”. Børn, som er resultatet af langvarig fertilitetsbehandling omtales iblandt som ”mirakelbørn” eller ”kostbare” børn. Disse nye kategoriseringer har tilsyneladende også sociale konsekvenser. De barnløse kvinder, der blev gravide, følte sig *anderledes* gravide. Ved fødslen havde de registreret, at jordemødrene talte om ”kostbare børn”, og de havde en fornemmelse af at blive behandlet anderledes end andre fødende (Tjørnhøj-Thomsen 2002a).

Adoption overvejer de fleste først, når fertilitetsbehandlingen bliver for krævende eller udsigtsløs. Mange frygter godkendelsesprocedurene og at de ikke kan leve op til de særlige forældrekvalifikationer, som adoptionen fordrer. De føler, der er en grad af uretfærdighed i, at de, i modsætning til folk, der *bare* får børn, skal kunne dokumentere, at de er egnede forældre. Nogle få vender sig mod, hvad de føler er at ”købe” børn og påpeger, at de mange penge, der bruges på adoption, kunne bruges i børnenes hjemlande. De refererer både til en kulturelt uacceptabel sammenblanding af ”børn” og ”marked” og til en global ulighed i familiers og børns vilkår og muligheder, der afspejles i det faktum, at

---

¹⁴ Streamer er betegnelse for en langstrakt rudeplakat.

adoptionsstrømmen går fra syd til nord. En anden overvejelse går på at skulle håndtere, at barnet bliver dansk, men vil se fremmed ud i et samfund, hvor der i stigende grad sættes fokus på de fremmede som et problem. I overvejelserne om adoption indgår også, at forældrene ikke kender barnets oprindelse. Ligesom de heller ikke ved, hvad det har været udsat for under graviditet og fødsel. Dette bliver, som nævnt ovenfor, en begrundelse for at foretrække donor frem for adoption eller i hvert fald modtage adoptivbørnene så små som muligt, så de gennem forældreomsorg kan sætte deres særegne præg på barnet og dermed gøre det til deres *eget* barn.

Der er således mange overvejelser på spil, når barnet bliver til på andre måder end den sædvanlige og især når den genetiske forbundethed til barnet ikke er til stede for den ene eller begge parter. De barnløse er nødt til at betone de sociale aspekter af forbundethed og fællesskab med børn og nedtone eller helt anfægte den genetiske forbundethed som grundlag for autenticitet.

Meget tyder på, at når børnene først er der, træder mange af de tidligere spekulationer i baggrunden. Et smukt billede – både i konkret og metaforisk forstand på dette – så jeg, da jeg i forbindelse med mit feltarbejde fulgte nogle barnløse par til adoptionskursus. Her havde forældre, der allerede havde adopteret hængt en masse billeder op af deres adoptivbørn sammen med familiemedlemmer. Et af billederne var et portrætfotografi af fire profiler let forskudt i forhold til hinanden. Længst tilbage i rækken sås en ældre kvindes profil, foran hende en midaldrende, en ung og forrest i rækken var barnets lille og radikalt anderledes profil. De første tre profiler havde mange træk tilfælles, det lyse hår og næsen. Barnet, der var fra Korea, var mørkt og havde flad næse. Fotografiets titel var på en gang tankevækkende og forløsende. Det hed ”FIRE GENERATIONER”.

Afslutning

I denne artikel har jeg søgt at vise, hvorledes børns kulturelle og sociale betydninger er nøje relateret til, hvordan mennesker definerer, praktiserer og føler forbundethed. Betydningen af *egne* børn er nøje forbundet med den kulturelle betydning genetisk forbundethed (og arv) tillægges i vestlige samfund. Det biologiske og genetiske slægts- og familieskab giver autenticitet, tilhørsforhold og identitet i en usikker moderne verden. De

barnløse kan ikke være sikre på at få *egne* børn, og de gør det klart, at der er langt mere på spil. Blikket ind i deres erfaringsverden tydeliggør, at børns sociale og kulturelle betydninger er nøje forbundet med de mange forskellige måder, hvorpå børn skaber adgang til og forbinder fællesskaber i tid og rum. At få børn genererer fremrykning til andre livsstadier og dermed nye status- og kompetence givende identiteter.

Litteratur

- Ariés, P. 1962. *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*. New York: Vintage Books.
- Bourdieu, P. 1996. On the family as a realized category. *Theory, Culture & Society* 11(3): 19-26.
- Carsten, J. 2000. *Cultures of Relatedness. New Approaches to the Study of Kinship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carsten, J. 2001. Substantivism, antisubstantivism . I: Franklin, S. & S. Mckinnon, red. *Relative Values. Reconfiguring Kinship Studies*. Durham: Duke University Press.
- Edwards, J. 1993. Explicit connections: Ethnographic enquiry in North-West England. I: Edwards, J., S. Franklin, E. Hirsch, F. Price & M. Strathern, red. *Technologies of Procreation. Kinship in the Age of Assisted Conception*. Manchester: Manchester University Press.
- Ewert, S. 1996. Kroppen som arena, *Kulturella Perspektiv* 5(2):10-2.
- Franklin, S. 1997. *Embodied Progress. A Cultural Account of Assisted Conception*. London: Routledge.
- Gillis, J. 1996. *A World of Their Own Making. Myth, Ritual and the Quest for Family Values*. New York: Basic Books.
- Greil, A.L. 1991. *Not Yet Pregnant. Infertile Couples in Contemporary America*. New Brunswick and London: Rutgers University Press.
- Inhorn, M. 1996. *Infertility and Patriarchy: The Cultural Politics of Gender and Family Life in Egypt*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- James, A. 1998. Imagining children "at home", "in the family" and "at school": Movement between the spatial and temporal markers of childhood identity in Britain. I: Rapport, N. & A. Dawson, red. *Migrants of Identity. Perceptions of Home in a World of Movement*. Oxford: Berg.
- Knudsen, L. B. & Wielandt, H. 1996. *På vej mod ønskebarnet*. København: Frydenlund. Grafisk.
- Lundin, S. 1996. Longing for social and biological identity. I: Frykman, J. & O. Löfgren, red. *Force of Habit. Exploring Everyday Culture*. Lund: Lund University Press.
- Löfgren, O. 1996. The great Christmas quarrel. On moral economy of family ritual. I: Frykman, J. & O. Löfgren, red. *Force of Habit. Exploring Everyday Culture*. Lund: Lund University Press.
- Riessman, C. K. 2000. "Even if we don't have children". I: Mattingly, C. & L. C. Garro, red. *Narrative and the Cultural Construction of Illness and Healing*. Berkeley: University of California Press.

- Rosenbeck, B. 1987. *Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1880-1890*. København: Gyldendal.
- Simpson, B. 1994. Bringing the “unclear” family into focus. Divorce and re-marriage in contemporary Britain. *Man* 29(4): 831-851.
- Strathern, M. 1993a. A question of context. I: Edwards, J.; S. Franklin, E. Hirsch, F. Price & M. Strathern, red. *Technologies of Procreation. Kinship in the Age of Assisted Conception*. Manchester: Manchester University Press.
- Strathern, M. 1993b. Regulation, substitution and possibility. I: Edwards, J., S. Franklin, E. Hirsch, F. Price & M. Strathern, red. *Technologies of Procreation. Kinship in the Age of Assisted Conception*. Manchester: Manchester University Press.
- Tjørnhøj-Thomsen, T. 1999a. *Tilblivelseshistorier. Barnløshed, slægtskab og forplantningsteknologi i Danmark*. Ph.d.-afhandling, Institut for Antropologi, Københavns Universitet, Ph.d. række nr. 12.
- Tjørnhøj-Thomsen, T. 1999b. ”Det føles ikke-mandigt på en måde”. Om mænd og infertilitet. *Kvinder, Køn & Forskning* 8(3):71-89.
- Tjørnhøj-Thomsen, T. 2002a. Fra barnløshed til forældreskab. *Kvinder, Køn & Forskning* 11(1): 5-18.
- Tjørnhøj-Thomsen, T. 2002b. Det fortalte menneske. Om livshistorier og tilblivelse. I: K. Hastrup, red. *Videnskab og værdier. Den humanistiske udfordring*. København: Reitzel.
- Williams, S. J. 2000. Chronic illness as biographical disruption or biographical disruption as chronic illness?: Reflections on a core concept. *Sociology of Health & Illness* 22(1): 40-67.
- Wirtberg, I. 1992. *His and Her's Childlessness*. Department of Psychiatry and Psychology. Stockholm: Karolinska Institutet.
- Weston, K. 1991. *Families We Choose. Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.
- Zelizer, V. A. 1985. *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*. New York: Basic Books Inc.

Tine Tjørnhøj-Thomsen
Institut for antropologi
Københavns universitet
Frederiksholms kanal 4
DK-1220 København K, Denmark
e-post: tine.t.thomsen@anthro.ku.dk